

Arkadiusz Lewandowski*

SUBIEKTYWNA DEPRYWACJA JAKO DETERMINANTA DZIAŁAŃ PRAWA I SPRAWIEDLIWOŚCI. PRZYPADEK PROGRAMU POLSKI ŁAD

Streszczenie

Celem artykułu jest określenie znaczenia subiektywnej deprivacji w ramach politycznej komunikacji Prawa i Sprawiedliwości. Analiza stanowi studium przypadku i dotyczy programu reform Polski Ład. Artykuł oparty jest na jakościowym podejściu w ramach badań nad populizmem (przedmiot analizy stanowią wypowiedzi liderów PiS). Problem badawczy dotyczy pytania: czy w ramach argumentacji na rzecz Polskiego Ładu obecne są treści, które kwalifikują się do przestrzeni wyznaczonej przez kategorię subiektywnej deprivacji? Z badania wynika, że argumentacja za Polskim Ładem odnosiła się do subiektywnej deprivacji w wymiarze zarówno poprawy poziomu życia w zakresie ekonomicznym, jak również pozycji w społeczeństwie. Liderzy PiS zapowiedzieli działania na rzecz niwelowania różnic pomiędzy poziomem życia w dużych miastach i peryferiach oraz pomiędzy społeczeństwem polskim a zachodnimi. Kategorią, która stanowiła istotny element argumentacji, była klasa średnia, której poszerzenie i wsparcie zapowiadano.

Słowa kluczowe: względna deprivacja, populizm, Prawo i Sprawiedliwość, populistyczna podaż, populistyczny popyt

Wstęp

W 2014 r. w Polsce odbywały się obchody 25. rocznicy wyborów czerwcowych z 1989 r., utożsamianych z początkiem ćwierćwiecza polskiej transformacji. Okres ten przez wielu ekspertów oceniany był na wskroś pozytywnie, do tego stopnia, że Polskę przedstawiano wręcz jako wzór transformacji gospodarczej kraju postkomunistycznego¹. Nastrój ten w wymiarze politycznym oddają słowa ówczesnego prezydenta Rzeczypospolitej

* Uniwersytet Kazimierza Wielkiego w Bydgoszczy, e-mail: a.lewandowski@ukw.edu.pl, ORCID: 0000-0002-8161-2257.

¹ Zob. J. Sawulski, *Pokolenie '89. Młodzi o polskiej transformacji*, Warszawa 2019, s. 9.

Polskiej Bronisława Komorowskiego, który opisując 25 lat polskiej transformacji, wielokrotnie posługiwał się frazą o „złotym wieku”².

Można zatem zadać sobie pytanie, dlaczego w tak dobrym okresie dla polskiego społeczeństwa, już rok później, w 2015 r., partia, która rządziła w ciągu poprzednich 8 lat, czyli praktycznie przez 1/3 „złotego wieku”, przegrywa. Dlaczego triumf odnosi ugrupowanie, którego kampania wyborcza opiera się na krytyce dotychczasowej polityki, zaś główny przekaz budowany jest za pomocą hasła *Dobra zmiana?* Co więcej, ugrupowanie to, mimo stale artykułowanych społecznych sprzeciwów i protestów, utrzymuje na tyle wysokie poparcie społeczne, że wygrywa kolejne wybory parlamentarne w 2019 r., a wspierany przez nie polityk Andrzej Duda zostaje w 2020 r. wybrany na urząd Prezydenta Rzeczypospolitej Polskiej na drugą kadencję.

Odpowiadając na powyższe pytania, należy stwierdzić, iż w roku 2015 PiS wykorzystało społeczne nastroje ukierunkowane na procesy zmiany³, stosując m.in. strategię, która uznana została przez wielu badaczy za populistyczną⁴. Podążając tym tropem, na potrzeby artykułu i analizy działań PiS przyjmuję teoretyczną perspektywę populistycznej podaży i popytu⁵ oraz subiektywnej deprywacji traktowanej jako element współczesnego populizmu⁶.

² Słowa o „naszym złotym wieku” czy „złotym wieku naszego pokolenia” padały przy okazji obchodów 25-lecia III RP podczas różnych spotkań i wystąpień Prezydenta Bronisława Komorowskiego. Zob. *Bronisław Komorowski: to jest nasz złoty wiek*, wp.pl, <https://www.wp.pl/>, 1.06.2014 (10.01.2022); *Komorowski: to jest nasz złoty wiek*, onet.pl, <https://onet.pl/>, 1.06.2014 (10.01.2022).

³ E. Marciniak, T. Godlewski, *Jakościowy portret elektoratu zmiany w wyborach parlamentarnych 2015 roku. Podobieństwa i różnice*, „e-Politikon”, 2016, nr XVII, s. 44.

⁴ Relacje Prawa i Sprawiedliwości z populizmem charakteryzowane są na *continuum* pomiędzy stosowaniem populistycznych narzędzi na potrzeby politycznej rywalizacji a wypełnianiem w pełni roli populistów na partyjnej scenie. Zob. P. Przyłęcki, *Populizm w polskiej polityce. Analiza dyskursu politycznego*, Warszawa 2012; A. Szerbiak, *An anti-establishment backlash that shook up the party system? The October 2015 Polish parliamentary election*, „European Politics and Society”, 2017, vol. 18, issue 4; B. Stanley, *A New Populist Divide? Correspondences of Supply and Demand in the 2015 Polish Parliamentary Elections*, „East European Politics and Societies”, 2018, vol. 33, issue 1; R. Markowski, *Plurality support for democratic decay: the 2019 Polish parliamentary election*, „West European Politics”, 2020, vol. 43, issue 7; D. Kasproicz, *Populistyczna radykalna prawica jako obszar badawczy*, Kraków 2017; P. Obacz, *Monizm polityczny jako wyraz populizmu. Rozważania teoretyczne na przykładzie dokumentów ideologiczno-programowych Prawa i Sprawiedliwości, Solidarnej Polski i Polski Razem [w:] Autorytamy populizmu w XXI wieku. Krytyczna rekonstrukcja*, red. F. Pierzchalski, B. Rydliński, Warszawa 2017.

⁵ B. Stanley, *op. cit.*, s. 18–25.

⁶ R. Eatwell, M. Goodwin, *Narodowy populizm. Zamach na liberalną demokrację*, Katowice 2020, s. 20.

Celem artykułu jest określenie znaczenia subiektywnej deprivacji w ramach politycznej działalności Prawa i Sprawiedliwości. Przeprowadzona analiza stanowić będzie studium przypadku, w postaci komunikowania programu reform Polski Ład, i oparta zostanie na jakościowym podejściu w ramach badań na populizmem⁷. Główną płaszczyzną analizy stanowić będzie komunikacja polityczna liderów Prawa i Sprawiedliwości w osobach prezesa partii Jarosława Kaczyńskiego oraz premiera Mateusza Morawieckiego, którzy w głównej mierze odpowiadali za zaprezentowanie programu Polski Ład opinii publicznej.

Problem badawczy dotyczy pytania: czy w ramach argumentacji na rzecz Polskiego Ładu obecne są treści, które kwalifikują się do przestrzeni wyznaczonej przez kategorię subiektywnej deprivacji? Szczegółowo ujmując ten problem, interesuje mnie kwestia wskazania głównych treści charakteryzujących Polski Ład i argumentacji za jego wprowadzeniem.

Subiektywna deprivacja jako źródło populistycznej polityki – rozważania teoretyczne

Problematyka deprivacji w ostatnich latach dynamicznie wkroczyła w obszar analiz politologicznych dotyczących m.in. populizmu i kryzysu demokracji liberalnej. Zjawisko to, znane i opisywane przed laty w naukach społecznych, na nowo zyskuje naukową atrakcyjność. W znaczeniu niekoniecznie politologicznym relatywną deprivację zdefiniował m.in. David F. Aberle, który zwrócił uwagę na niezgodność pomiędzy uzasadnionymi oczekiwaniami jednostki (lub grupy) względem rzeczywistości a stanem faktycznym⁸. W proponowanej przez niego koncepcji kluczowe były indywidualne odniesienia do przeszłości, na bazie których jednostka wnioskuje o możliwej przyszłości, zaś jej niezgodność z przewidywaniami generuje niezadowolenie⁹. Deprivacja w takim ujęciu ma charakter względny również dlatego, że dotyczyć może osób słabiej i lepiej uposażonych, znajdujących się praktycznie w każdym miejscu społecznej stratyfikacji i mających różne ambicje i życiowe aspiracje. To nie rzeczywisty poziom życia (nawet wysoki), ale niezaspokojenie aspiracji

⁷ Szerzej na temat tego podejścia zob. A. Lipiński, *Podejścia jakościowe w badaniach nad populizmem: analiza ideologii, teoria dyskursu i podejście dyskursywno-historyczne* [w:] *Badania nad dyskursem populistycznym: wybrane podejścia*, red. A. Stępińska, A. Lipiński, Poznań 2020, s. 50–54.

⁸ Zob. M. Posern-Zielińska, *Źródła relatywnej deprivacji a geneza shakeryzmu*, „Etnografia Polska”, 1975, t. XIX, z. 2; D.F. Aberle, *A note on relative deprivation theory as applied to millenarian and other cult movements*, Mouton, Haga 1962.

⁹ Zob. szerzej M. Posern-Zielińska, *op. cit.*

i oczekiwań względem własnego losu stają się kluczowe. Wiążący deprivację ze społecznymi rewolucjami Tomasz Marek odnosi się z kolei do socjologicznej tradycji Jamesa A. Davisa, w której relatywna deprivacja traktowana jest jako stan psychiczny jednostki polegający na odczuwaniu negatywnej różnicy w traktowaniu pod względem określonej cechy w porównaniu siebie z innymi¹⁰.

Subiektywna deprivacja silnie koreluje z problematyką nierówności społecznych czy nawet ubóstwa w wymiarze społeczno-moralnym, które w swojej istocie wykraczają poza wyłącznie ekonomiczny wymiar. W tej perspektywie kluczowe stają się takie kwestie, jak „pozycja i status społeczny, poszanowanie godności, zjawiska napiętnowania, stygmatyzacji i nierówności w dziedzinie praw obywatelskich”¹¹. Piotr Broda-Wysocki, odwołując się do ustaleń Amartaya Sena w kontekście nierówności i miar ubóstwa, stosuje kategorie możliwości i zdolności (nie zaś osiągnięć), które charakteryzuje jako przekraczanie potencjalnych ograniczeń w zakresie egzystowania w warunkach niezagrożających zdrowiu, działań państwa gwarantujących poczucie bezpieczeństwa, a także w dostępie do „potrzebnej informacji, możliwości kształcenia się, możliwość reprodukcji oraz uczestnictwa w życiu politycznym”¹². Tym samym ubóstwo w tej perspektywie nie oznacza tylko niskich dochodów i standardów życia poniżej poziomu przyjętego za akceptowany społecznie i formalnie. W kontekście deprivacji ubóstwo oznaczałoby bowiem zajmowanie „pozycji społecznej pozbawiającej możliwości dokonywania wyboru i osiągnięcia innego/lepszego życia z powodu ograniczeń statusowych lub braku środków czy kompetencji”¹³.

Problematyka subiektywnej deprivacji w zaprezentowanym ujęciu stanowi istotne zagadnienie dla analiz poświęconych populizmowi w Europie Środkowej, gdzie problematyczne są aspiracje przedstawicieli klasy

¹⁰ T. Marek, *Koncepcja relatywnej deprivacji jako uzasadnienie rewolucji społecznych i zachowań przestępczych*, „Przegląd Prawniczy, Ekonomiczny i Społeczny”, 2014, nr 3, s. 118. Zob. A.F. Corning, *Assessing perceived social inequity: A relative deprivation framework*, „Journal of Personality and Social Psychology”, 2000, no. 78(3); N.T. Feather, *Analyzing relative deprivation in relation to deservingness, entitlement and resentment*, „Social Justice Research”, 2015, no. 28(1); J.N. Gurney, K.J. Tierney, *Relative deprivation and social movements: A critical look at twenty years of theory and research*, „The Sociological Quarterly”, 1982, vol. 23, issue 1; C. Webber, *Reevaluating relative deprivation theory*, „Theoretical Criminology”, 2007, vol. 11, issue 1; J. Rak, *Between Relative Deprivation and Gratification: A Study in the Gals for Gals' Sense of Reproductive Security*, „Przegląd Politologiczny”, 2020, nr 4.

¹¹ P. Broda-Wysocki, *Paradygmat analiz ubóstwa i wykluczenia społecznego*, „Przegląd Europejski”, 2021, vol. 2021, nr 2, s. 13.

¹² *Ibidem*, s. 13–14; A. Sen, *Nierówności. Dalsze rozważania*, Kraków 2000.

¹³ P. Broda-Wysocki, *op. cit.*, s. 14.

średniej, dla których punktem odniesienia jest ekonomiczny poziom życia w USA i państwach Europy Zachodniej, który wydaje się ciągle nieosiągalny, pomimo obietnic „dogonienia Zachodu”, jakimi na początku transformacji posługiwały się elity nowo kształtujących się demokracji postkomunistycznych¹⁴. Tym samym w przypadku społeczeństwa polskiego (jak również społeczeństw Europy Środkowej) subiektywna deprywacja głęboko zakorzeniona jest w przemianach społeczno-politycznych, jakie zaszły w ramach transformacji ustrojowej i gospodarczej. Z jednej strony konsekwencją transformacji jest podział na wygranych i przegranych w znaczeniu politycznych i symbolicznym¹⁵, a z drugiej zaś czysto ekonomiczne i społeczne rozwarstwienie. Na problem ten zwracają uwagę chociażby Iwan Krastew i Stephen Holmes, podkreślając, że ówczesnym zmianom towarzyszyły zjawiska nierówności społecznych, uwłaszczenia nomenklatury, dzięki prywatyzacji oraz arbitralnej redystrybucji własności prywatnej¹⁶.

Problematyka ta w ostatnich latach staje się tym ważniejsza, że zgodnie z założeniami subiektywnej deprywacji, istotne jest indywidualne postrzeganie tego, jak zmienia się pozycja danej osoby i pozycja szerszej grupy w porównaniu z innymi w społeczeństwie¹⁷. Owo porównywanie swojej pozycji, zamożności czy standardu życia stało się współcześnie łatwiejsze i powszechniejsze dzięki mediom społecznościowym. Aby porównać się z sąsiadem, rówieśnikiem, czy szerzej – z obywatelem innego państwa, nie trzeba już opuszczać własnego domu. Każdy może porównać się z najzamożniejszymi na świecie¹⁸.

Zaadaptowany do nauk o polityce problem deprywacji stanowi istotny element teorii wyjaśniających sukcesy populistów, czy szerzej – problemy demokracji liberalnej. Zagadnienie to podejmuje chociażby Yascha Mounk, który problematykę związaną z deprywacją wskazuje jako jeden z trzech głównych „warunków zakresowych”, które w przeszłości gwarantowały stabilność demokracji, a w ostatnich dziesięcioleciach ulegały zmianom, na tyle dotkliwym, że owej gwarancji już nie

¹⁴ Zob. I. Krastew, S. Holmes, *Światło, które zgasło. Jak Zachód zawiódł swoich wyznawców*, Warszawa 2020, s. 60–66 (wersja MOBI).

¹⁵ Zob. M. Jarosz, *Wygrani i przegrani polskiej transformacji*, Warszawa 2005.

¹⁶ I. Krastew, S. Holmes, *op. cit.*, s. 62 (wersja MOBI).

¹⁷ R. Eatwell, M. Goodwin, *op. cit.*, s. 193.

¹⁸ I. Krastew, S. Holmes, *op. cit.*, s. 84 (wersja MOBI); M. Szuldrzyński, *Media społecznościowe kontra liberalna demokracja, jaką znamy [w:] Znaczenie nowych technologii dla jakości systemu politycznego. Ujęcie politologiczne, prawne i socjologiczne*, red. M. Bernaczyk, T. Gąsior, J. Misiuna, M. Serowaniec, Toruń 2020, s. 35–37. Szczegółowo zagadnienie znaczenia procesu porównywania się w ramach deprywacji przedstawia Tomasz Marek. Zob. T. Marek, *op. cit.*, s. 117–120.

zapewniały. I tak obok zmiany w przestrzeni komunikacji społecznej i mediów oraz zmian w wymiarze zaniku monoetnicznych społeczeństw istotne jest właśnie zatrzymanie procesu, w ramach którego w parze ze stabilizacją i konsolidacją demokracji wzrastał poziom życia większości obywateli oraz ich nadzieje na przyszłość. Zawieszenie progresu w tym obszarze stanowi istotne podłoże dla rozwoju poczucia deprywacji właśnie i obaw o przyszłość w szczególności w wymiarze ekonomicznym¹⁹.

Problem obaw o przyszłość podejmują chociażby Rafał Dudała czy Elżbieta Korolczuk, którzy odwołując się m.in. do ustaleń poczynionych przez Pipę Norris i Ronalda F. Ingleharta²⁰, czynniki wzrostu znaczenia populizmu w demokracjach liberalnych grupowali w obszarze ekonomii oraz kultury²¹. Według Dudały czynnikami wzrostu znaczenia populizmu w demokracjach liberalnych są: niepewność ekonomiczna oraz kulturowe cofnięcie. Niepewność dotyczy nierówności ekonomicznych jako pochodnych zmian w społeczeństwach postindustrialnych w dziedzinie rynku pracy i ekonomii powodowanych neoliberalną polityką, procesami globalizacyjnymi i automatyzacją pracy, co w konsekwencji prowadzi do osłabienia więzi, wzrostu bezrobocia czy uzależnienia od świadczeń socjalnych oraz pogłębiających się nierówności i podziałów społecznych²². Kulturowe cofnięcie z kolei interpretowane jest jako odpowiedź na progresywne zmiany kulturowe²³.

Tożsamość rozróżnienie proponuje Elżbieta Korolczuk, która dzieląc przyczyny sukcesu populistów na czynniki ekonomiczne i kulturowe, zastrzega jednocześnie, że „analizy naukowe wskazują, iż wzrost nierówności społeczno-ekonomicznych jest ściśle związany z przemianami w sferze kultury”. Niestabilność ekonomiczna bowiem i kwestie kulturowe generują obawę przed radykalną zmianą stylu życia i wartości społecznych²⁴. Korolczuk dodaje jednakże jeszcze jeden czynnik istotny z perspektywy wyników populistów. Oprócz nierówności ekonomicznych, takich jak zróżnicowany dostęp do zasobów, brak poczucia bezpieczeństwa ekonomicznego i prekaryzacji w sferze pracy za istotne

¹⁹ Y. Mounk, *Lud kontra demokracja. Dlaczego nasza wolność jest w niebezpieczeństwie i jak ją ocalić*, Warszawa 2019, s. 168.

²⁰ R.F. Inglehart, P. Norris, *Trump, Brexit, and the Rise of Populism: Economic Have-Nots and Cultural Backlash*, "Harvard Kennedy School Faculty Research Working Papers", 2016, August, RWP16-026.

²¹ R. Dudała, *System polityczny współczesnych Włoch. Dynamika zmian*, Kielce 2019, s. 195; E. Korolczuk, *Populizm, nierówności i uwiąd obywatelstwa socjalnego*, Concilium Civitas, <http://conciliumcivitas.pl> (12.11.2021).

²² R. Dudała, *op. cit.*, s. 196.

²³ *Ibidem*.

²⁴ E. Korolczuk, *op. cit.*

uważa „nierówności w sferze dystrybucji godności, głosu i widzialności”, te ostatnie uznając za „znacznie trudniej uchwytne niż nierówności w zarobkach”, a jednocześnie będące wyrazem nie tylko przemian „w sferze ekonomii, ale też przekształceń dotyczących definicji obywatelstwa we współczesnym świecie”²⁵. Michael Sandel problem ten określa mianem stosunku do sukcesu i porażki, które towarzyszą nierównościom społecznym, a które dla osób „przegranych” oznaczają poczucie, że „zwycięzcy patrzą na nich z pogardą”²⁶.

Podobnie znaczenie deprivacji dla współczesnej sytuacji politycznej określali Roger Eatwell i Matthew Goodwin, którzy jej fenomen wpisali w ramy koncepcji populizmu 4D. Uznali oni bowiem deprivację za jeden z czterech jego kluczowych elementów. Pozostałymi były z kolei: brak zaufania wobec elitarystycznej demokracji liberalnej (*distrust*), destrukcja historycznie ukształtowanej tożsamości grup narodowych i jej ustalonych stylów życia (*destruction*) oraz odejście zwolenników od głównych partii (*de-alignment*)²⁷. Kategoria subiektywnej deprivacji w ujęciu politycznym w przeciwieństwie do obiektywnej (jak np. życie w niskich dochodach, utrata pracy) kładzie nacisk na silne obawy dotyczące poczucia, że zarówno konkretne osoby, jak i całe grupy „tracą w stosunku do innych części społeczeństwa, że świat rosnącego dobrobytu i awansu społecznego już się dla nich skończył a wraz z nim nie tylko nadzieja, ale także szacunek”²⁸.

Tym samym pojęcie deprivacji jako kategorii przydatnej dla analiz współczesnego populizmu wymaga uwzględnienia czynników takich, jak poczucie godności czy też dostępność do istotnych dóbr społecznych typu bogactwo, ale w pierwszej kolejności prestiż czy pośrednio władza poprzez uczestnictwo w życiu społecznym i politycznym. Deprivacja ma zatem swój wyraz zarówno czysto ekonomiczny w postaci odniesień do rozwarstwienia społecznego, jak również jednocześnie stanowi zjawisko, którego efekty mają znaczenie dla sfery politycznej, determinują bowiem polityczne wybory i chociażby popytową stronę populizmu. Kluczowe w tym kontekście jest to, że deprivacja dotyczy istotnego z perspektywy legitymizacji politycznej problemu poczucia niemożności skutecznego uczestnictwa w życiu politycznym (braku dostępu do dobra, jakim jest władza), co skrzętnie wykorzystują krytykujący elity populisci, którzy deklarowane rozwiązania problemów nawiązujących do względnej deprivacji nie utożsamiają wyłącznie z podnoszeniem po-

²⁵ *Ibidem*.

²⁶ M. Sandel, *Tyrania merytokracji*, Warszawa 2020, s. 38 (wersja MOBI).

²⁷ R. Eatwell, M. Goodwin, *op. cit.*, s. 20, 193.

²⁸ *Ibidem*, s. 193.

ziomu płac, lecz wiążą z znacznie szerszymi procesami dotyczącymi integracji społecznej, szacunku i subiektywnego poczucia dystansu względem innych grup społecznych²⁹.

Istotnym czynnikiem wpływającym na sukcesy populistów jest wzmocnienie subiektywnej deprivacji poprzez deprecjonowanie politycznych przeciwników i nadgorliwe oraz błędne utożsamianie ich z kategoriami „gorszymi” na gruncie paradygmatu merykratycznego³⁰. Jak wykazują Eatwell i Goodwin, poczucie względnej deprivacji dotyka bowiem nie tylko najbiedniejszych znajdujących się na dole drabiny społecznej, ale dotyczy także pracowników zatrudnionych w pełnym wymiarze godzin, przedstawicieli części klasy średniej, a także młodych wyborców³¹. Ł. Stach podkreśla z kolei, że tym, co łączy te osoby, jest niezadowolenie z transformacji wzmocnione rosnącym rozwarstwieniem społecznym³².

Czynnikiem, który dodatkowo wzmacnia poczucie deprivacji, jest zjawisko stygmatyzowania wyborców popierających ugrupowania, które określa się mianem populistycznych. Jak zauważają Mikołaj Cześnik oraz Rafał Miśta, w publicystycznych i popularnonaukowych wyjaśnieniach zwycięstwa Prawa i Sprawiedliwości przejawiają się płytkość, stereotypowość oraz pogarda, a „wyborcy PiS są w nich przedstawiani jako bezmyślna, chciwa i mściwa mierzwa”³³. Zwracają też na ten fakt uwagę Eatwell i Goodwin, którzy podkreślają znaczenie zredukowanych i uproszczonych stereotypów dotyczących m.in. mitycznego elektoratu populistów, który w debacie publicznej często przedstawiany jest jako złożony z bezrobotnych i słabo uposażonych. W rzeczywistości zaś determinantów głosowania na populistów nie należy ograniczać tylko do kwestii bezrobocia, ale zwrócić uwagę na takie problemy, jak wspomniane powyżej rozwarstwienie społeczne czy problem braku możliwości realizacji własnych aspiracji³⁴. Populistyczna oferta znajduje swoich odbiorców zarówno pośród tych, którzy stanowią społeczne doły, jak również „odczuwających swoją pozycję jako niepewną”³⁵.

²⁹ *Ibidem*, s. 287.

³⁰ Por. M. Sandel, *op. cit.*

³¹ R. Eatwell, M. Goodwin, *op. cit.*, s. 193.

³² Ł. Stach, *Środkowoeuropejscy populiści trzymają się mocno? Populizm w Czechach, na Słowacji i Węgrzech*, „Krakowskie Studia Międzynarodowe”, 2011, vol. VIII, nr 4, s. 225.

³³ M. Cześnik, R. Miśta, *Zamożność, wpływy, poważanie – społecznie cenione dobra oczami polskich wyborców*, „Studia Socjologiczne”, 2021, nr 3(242), s. 59.

³⁴ R. Eatwell, M. Goodwin, *op. cit.*, s. 57–58.

³⁵ E. Korolczuk, *op. cit.*

Polski Ład a subiektywna deprywacja – analiza argumentacji

Aby skutecznie odpowiedzieć na zawarte we wstępie pytania badawcze, istotne jest nakreślenie odpowiedniego kontekstu dla propozycji programu Polskiego Ładu. Konieczne jest zatem zwrócenie uwagi na rodzaje aktywności PiS w kampanii poprzedzającej wybory 2019 r. Działania partii Jarosława Kaczyńskiego w postaci m.in. programu 500+, obniżenia wieku emerytalnego, ale także np. trzynastej emerytury Rafał Drozdowski wpisuje w szerszy trend populizacji polityki, czyli postępującej akceptacji, nawet przez partie *mainstreamu*, działań, które mają znamiona populistycznych. Proces ten stanowi niejako odpowiedź na wzrastającą, by użyć określenia Michaela Sandela, tyranię merytokracji³⁶ dotyczącą „jednostek marginalizowanych i wypychanych z najatrakcyjniejszych segmentów rynku pracy (bądź w ogóle do nich niedopuszczanych)”³⁷.

W przypadku PiS określony przez Drozdowskiego kierunek politycznych realiów nie stanowił jednak radykalnego zwrotu, a wręcz miał spójny i konsekwentny charakter. Partia Jarosława Kaczyńskiego postuluje na rzecz społecznego solidaryzmu i realizacji zasady dobra wspólnego prezentowała także w latach poprzedzających zwycięstwo w 2015 r.³⁸. Zapowiadane w kampanii i realizowane po wyborach 2015 r. działania były wzmoczoną kontynuacją, opartą w głównej mierze na poprawnie odczytanych społecznych odczuciach.

Też o „trafieniu” w populistyczny popyt z elementami subiektywnej deprywacji potwierdzają wyniki badań m.in. Bena Stanleya, według którego podczas wyborów w 2015 r. kwestia dobrych wyników gospodarczych nie stanowiła istotnego czynnika wpływającego na postawy wyborcze. O wiele większe znaczenie miały wówczas zagadnienia wartości i tożsamości narodowej. Od rzeczywistego poziomu życia istotniejsze było oczekiwanie uznania i spełnienia własnych oczekiwań, w tym również tych niematerialnych, takich jak godność, szacunek itp.³⁹. Po-

³⁶ M. Sandel, *op. cit.*

³⁷ R. Drozdowski, *Co się dzieje? Między utopią populizmu a poszukiwaniem nowej umowy społecznej*, „Ruch Prawniczy, Ekonomiczny i Socjologiczny” 2017, R. LXXIX, z. 2, s. 21.

³⁸ Zob. J. Sanecka-Tyczyńska, *Państwo obywatelskie i wspólnota polityczna. Studium o myśli politycznej Prawa i Sprawiedliwości*, Lublin 2011, s. 110–128; T. Bojarowicz, *Novum podziałów społeczno-politycznych w Polsce w latach 2005–2017*, Olsztyn 2018, s. 107–123; *IV Rzeczpospolita. Sprawiedliwość dla Wszystkich. Program Prawa i Sprawiedliwości*, Warszawa 2005; *Nowoczesna. Solidarna. Bezpieczna Polska. Program wyborczy Prawa i Sprawiedliwości*, Warszawa 2011; *Zdrowie. Praca. Rodzina. Program wyborczy Prawa i Sprawiedliwości*, Warszawa 2014.

³⁹ B. Stanley, *op. cit.*, s. 40. W kontekście niejednoznaczności odczytywania wskaźników ekonomicznych jako tła dla wyborczych decyzji w 2015 r. warto zwrócić uwagę

dobne wnioski formułował Maciej Gdula, który zakwestionował charakterystykę elektoratu PiS przez użycie powierzchownego podziału na zamożnych i biednych czy mieszkańców dużych miast i peryferii. Gdula zauważył, że realnym problemem w owym czasie były odczucia klasy średniej, która „odkryła”, że „reguły określające zasady konkurencji wcale nie obowiązują wszystkich a ograniczenia klasy wyższej i troski klasy średniej nie istnieją”⁴⁰. Przy takiej optyce elektorat populistyczny, który wspierał PiS, stanowiły nie tylko społeczne „doły”, ale w głównej mierze właśnie świadoma swoich aspiracji i jednocześnie niemożności ich zrealizowania klasa średnia. Łączy się to z poczuciem zawodu, jaki proponuje liberalna demokracja dająca deklaratywnie równość szans, a jednocześnie tworząca problem w realizacji swoich aspiracji⁴¹. Przyjmując taką perspektywę, w warunkach polskich zarówno elektorat populistów, jak i subiektywną deprywację możemy kojarzyć nie tylko z stereotypowym bezrobotnym, niewykształconym i mieszkańcem wsi lub małego miasteczka.

Podczas kampanii wyborczej w 2015 r. (a także podczas pierwszej kadencji rządów Zjednoczonej Prawicy) jednym z kluczowych elementów budzącym społeczne i polityczne emocje, a z drugiej strony trafiającym w społeczne oczekiwania, był program 500+⁴². Jak podaje Anna Gromada, program ten w medialnych przekazach polityków PiS przedstawiany był za pomocą trzech rodzajów argumentacji: jako działania na rzecz zwiększenia poziomu diety, jako walka z ubóstwem oraz jako forma inwestycji w kapitał ludzki⁴³. Ujmując owe argumentacje z perspektywy jakościowej analizy treści, wyszukującej istotnych elementów zawartych w politycznym przekazie, warto podkreślić jest jednak, iż w ramach uzasadnień dla programu 500+ znalazły się argumenty odwołujące się do przywrócenia godności polskim rodzinom, otwarcia przed nimi nowej szansy⁴⁴. Jak deklarowała ówczesna premier Beata Szydło,

na analizę socjologów: Andrzeja Zybortowicza, Macieja Gurtowskiego oraz Radosława Sojaka opublikowaną jeszcze przed wyborami. Zob. A. Zybortowicz, M. Gurtowski, R. Sojak, *Państwo Platformy. Bilans zamknięcia*, Warszawa 2015.

⁴⁰ M. Gdula, *Nowy autorytaryzm*, Warszawa 2018, s. 58–59.

⁴¹ *Ibidem*; *Wyniki wyborów 2015. Zdecydowane zwycięstwo PiS! Może rządzić samodzielnie*, rmf24.pl, <https://www.rmf24.pl>, 26.10.2015 (20.01.2022).

⁴² M. Nowina-Konopka, *Program Rodzina 500 plus w kontekście rozważań nad populizmem rozumianym jako strategia polityczna* [w:] *Populizm jako narzędzie marketingu politycznego*, red. M. Nowina-Konopka, K. Glinka, R. Miernik, Kielce 2017, s. 123.

⁴³ A. Gromada, *Czemu służy program rodzina 500 plus? Analiza celów polityki publicznej i polityki partyjnej*, „Ruch Prawniczy, Ekonomiczny i Socjologiczny”, 2018, R. LXXX, z. 3, s. 239–240.

⁴⁴ Szydło: *500 plus jest przełomem kopernikańskim polskiej polityki prorodzinnej*, Dziennik.pl, <https://dziennik.pl>, 23.02.2019 (15.01.2022).

„500+ to jest program, który jest wprowadzony po to, ażeby Polakom lepiej się żyło i żeby polskie rodziny miały bezpieczne, godne życie i też żeby się w Polsce więcej dzieci rodziło”⁴⁵. Uzasadnianie programu 500+ nawiązywało zatem do subiektywnej deprivacji. Środki z programu oprócz demografii miały właśnie być zastrzykiem finansowym i poszerzyć możliwości działania rodzin, zwiększyć ich ekonomiczną sprawczość, ale także podnieść poziom poczucia godności⁴⁶.

Efektywność działania Prawa i Sprawiedliwości w perspektywie deprivacyjnej można oceniać pod kątem wpływu na poziom dostępności takich społecznych dóbr, jak władza, prestiż oraz zamożność. Mikołaj Cześniak i Rafał Mišta, badając tę kwestię, konstatują, że PiS zapewnił swoim wyborcom realizację obietnic z 2015 r. w zakresie dostępu do cenionych społecznie dóbr, przy czym należy zastrzec za autorami badania, iż głosujący na PiS w 2015 r. podczas czterech kolejnych lat dostrzegli „w większym stopniu niż pozostali obywatele, poprawę swojego położenia na skali zamożności i wpływów, ale nie na skali poważania”⁴⁷.

Doświadczenia pierwszej kadencji rządów PiS odzwierciedlone zostały podczas kampanii wyborczej 2019 r. Wówczas to partia Jarosława Kaczyńskiego komunikowała się z wyborcami narracją, której sens oddawał wyborczy program o wiele mówiącej nazwie *Polski model państwa dobrobytu*.

Program ten stanowił z jednej strony charakterystykę dotychczasowej polityki rządu PiS, opisywanej poprzez wzrost PKB, „wzrost poziomu życia, wzrost dochodów budżetowych, obniżenie poziomu zadłużenia, ograniczenie sfery niedostatku, w szczególności skrajnego niedostatku, zwłaszcza wśród dzieci, a także zmniejszanie się różnic społecznych”⁴⁸. Jednocześnie też w dokumencie tym zapowiadano kontynuację prowadzonej dotychczas polityki określonej jako „program budowy polskiej wersji państwa dobrobytu”. Program ten miał być nastawiony z jednej strony na możliwie szybki wzrost poziomu życia, ze szczególnym naciskiem na wzrost płac, z drugiej zaś na „odrzućenie ofensywy zmierzającej do podważenia fundamentów naszej kultury, naszej tożsamości i wreszcie naszej wolności”⁴⁹, co odpo-

⁴⁵ *Sygnaly Dnia 31 marca 2017 roku, rozmowa z premier Beatą Szydło*, Polskie Radio, <https://www.polskieradio.pl>, 31.03.2017 (15.01.2022).

⁴⁶ Jak podaje Maria Nowina-Konopka, w badaniach dotyczących oceny programu 500+ w 2017 r. jako pozytywne wskazywano możliwość swobodnego gospodarowania przez rodziny funduszami, poprawę sytuacji dzieci ubogich czy np. możliwość spędzania większej ilości czasu z dziećmi. M. Nowina-Konopka, *op. cit.*, s. 121.

⁴⁷ M. Cześniak, R. Mišta, *op. cit.*, s. 81.

⁴⁸ *Polski model państwa dobrobytu. Program Prawa i Sprawiedliwości*, Warszawa 2019, s. 42.

⁴⁹ *Ibidem*.

wiada wymienionym w pierwszej części tekstu obu płaszczyznom sukcesu populistów – ekonomicznej i kulturowej. Wyborczy program *Polski model państwa dobrobytu* należy zatem traktować jako swoistą zapowiedź Polskiego Ładu. Wyczuwając i jednocześnie wzmacniając owe deprywacyjne nastroje, Kaczyński już na początku 2021 r. zapowiadał nowy program (jeszcze pod nazwą Nowego Ładu), nakreślając jego kontury jako ukierunkowanego prospołecznie, ale jednocześnie nastawionego także prorozwojowo⁵⁰.

Zaprezentowany już oficjalnie 15 maja 2021 r. program Polskiego Ładu miał spełniać te postulaty. Premier Mateusz Morawiecki, dokonując prezentacji jego założeń, w sposób jednoznaczny określił jego charakter i jednocześnie pozycjonował odbiorców przekazu w kontrze do politycznych i biznesowych elit, zauważając, że kontrowersje, które rzekomo wzbudza program, pojawiają się u osób, którymi są „przede wszystkim oderwane od rzeczywistości elity finansowe, elity wielkomiejskie, które nie rozumieją potrzeb normalnych ludzi”⁵¹. Tematykę godnościową obecną w Polskim Ładzie podkreślał lider Prawa i Sprawiedliwości, zaznaczając, że zmiana, jaką niesie ze sobą program, nastawiona jest „przede wszystkim na to, żeby większość Polaków, która mieszka poza największymi ośrodkami miejskimi została odpowiednio doceniona, uzyskała odpowiednie szanse. Żeby jej poziom życia zrównał się z poziomem dużych miast”⁵². Kaczyński Polski Ład określił mianem „wielkiego programu zmiany naszego kraju, zmiany cywilizacyjnej”. Precyzował również w tonie inkluzywności, że ww. zmiana będzie dotyczyła wszystkich mieszkańców Polski, „wszystkich grup społecznych, wszystkich regionów”⁵³.

Jako rodzaj deklarowanych działań na rzecz zrównania szans można również potraktować postulat zwiększenia składki zdrowotnej dla lepiej zarabiających. Postulat ten obarczono narracją o sprawiedliwości i moralności tego rozwiązania. Kaczyński, argumentując za tym rozwiązaniem, nawiązywał do wątków, które należy uznać za deprywacyjne: „Grupa najlepiej zarabiających menadżerów, najbogatszych ludzi spośród przedsiębiorców będzie musiała sprawiedliwie płacić składkę na służbę zdrowia. No bo gdzie jest [...] jakiegokolwiek rozsądne uzasadnienie tego, że człowiek, który ma 4 tys. zł miesięcznie ma płacić tę całą składkę, a ten kto ma 40 tys. zł albo 140 tys. zł miesięcznie ma płacić

⁵⁰ Kaczyński zapowiada „nowy ład”. „Niedługo przedstawimy nasze plany”, Polsat News, <https://www.polsatnews.pl/>, 28.01.2021 (15.01.2022).

⁵¹ Morawiecki: *Polski Ład to spójna wizja nowoczesnego i sprawiedliwego państwa*, businessinsider.com, <https://businessinsider.com.pl>, 14.01.2022 (20.01.2022).

⁵² S. Bounaoui, *Polski Ład dla wsi. Jarosław Kaczyński zapowiada nowy program*, rmf24.pl, <https://www.rmf24.pl>, 11.07.2021 (20.01.2022).

⁵³ *Ibidem*.

tyle samo albo mniej od tego biednego – powiedział. – [...] nie ma na to ani moralnego, ani żadnego innego uzasadnienia”⁵⁴. Wątek ten podczas prezentacji programu podejmował także Morawiecki, który deklarował, że w Polsce nie może funkcjonować uprzywilejowanie silniejszych, zaś Polski Ład gwarantuje bardziej sprawiedliwe rozwiązania⁵⁵.

Zarówno lider PiS, jak i premier Morawiecki przedstawiali zasadniczy cel programu, który ma ostatecznie doprowadzić do bogacenia się Polaków na różnych poziomach. Jak sugerował Kaczyński, „od tego skromnego ku lepszemu, od tego lepszego ku zupełnie dobremu. Od tego zupełnie dobrego do jeszcze wyższego, ale chcemy, by z czegoś to wynikało. Nie z różnego rodzaju lawirowania”⁵⁶. Premier również podkreślał znaczenie klasy średniej, która dzięki Polskiemu Ładowi miała się powiększać i wzmacniać ekonomicznie⁵⁷.

Drugim istotnym elementem, jaki zawiera narracja wokół Polskiego Ładu, jest problematyka zrównania poziomu życia w Polsce i w Europie Zachodniej. Polski Ład jest przedstawiany jako program, który ma nie tylko zanegować różnice na poziomie wewnątrz krajowym, ale także pomiędzy Polską a Zachodem. Premier Morawiecki deklarował chociażby: „Polski Ład to nie tylko dekada rozwoju, to jest nasz bilet do życia na poziomie Zachodu, ale według polskich zasad”⁵⁸. W podobnym ujęciu problem ten przedstawiał Jarosław Kaczyński, jako cel polityki rządu określając dojście do sytuacji, w której Polska stanie się płatnikiem netto w UE, co w opinii lidera PiS oznaczałoby potwierdzenie przejścia do „pozycji państw najzamożniejszych, najsilniejszych”⁵⁹: „To będzie wielki moment w naszych dziejach, bo nigdy nie było w historii tak, żeby przeciętny poziom rozwoju gospodarczego Polski był na poziomie Zachodu, czy nawet na poziomie UE”⁶⁰.

Zakończenie

Zaprezentowane w artykule badania pozwalają udzielić odpowiedzi na określony we wstępie problem badawczy. Z badania wynika, że argumentacja za Polskim Ładem, mimo że to słowo nie pada wprost, od-

⁵⁴ *Ibidem*.

⁵⁵ Mateusz Morawiecki: *Prezentacja programu #PolskiŁad*, YouTube, <https://www.youtube.com>, 15.05.2021 (20.12.2022).

⁵⁶ S. Bounaoui, *op. cit.*

⁵⁷ Mateusz Morawiecki: *Prezentacja programu...*

⁵⁸ Premier Morawiecki promuje Polski Ład. „To bilet do życia na poziomie Zachodu”, [rmf24.pl](https://www.rmf24.pl), <https://www.rmf24.pl>, 10.07.2021 (10.01.2022).

⁵⁹ S. Bounaoui, *op. cit.*

⁶⁰ *Ibidem*.

nosiła się do subiektywnej deprivacji zarówno w zakresie poprawy poziomu życia w wymiarze ekonomicznym, jak również poczucia osiągnięcia adekwatnej pozycji w ramach społecznej stratyfikacji.

Liderzy PiS zapowiadali działania na rzecz niwelowania różnic pomiędzy poziomem życia w dużych miastach i peryferiach oraz pomiędzy społeczeństwem polskim a zachodnimi. W ramach używanej argumentacji na rzecz programu używano odniesień do takich kategorii, jak np. godność, czy też podkreślano istotę poczucia docenienia oraz możliwości uzyskania społecznego awansu. Tym samym argumentacja ta wykraczała poza kategorie czysto ekonomicznej poprawy warunków życia, a odnosiła się do idei sprawiedliwości i realizacji nadziei na społeczny awans w perspektywie subiektywnie dokonywanej komparatystyki, uwzględniającej perspektywę wewnątrz krajową i europejską.

Bibliografia

- IV Rzeczpospolita. Sprawiedliwość dla Wszystkich. Program Prawa i Sprawiedliwości*, Warszawa 2005.
- Aberle D.F., *A note on relative deprivation theory as applied to millenarian and other cult movements*, Haga 1962.
- Bojarowicz T., *Novum podziałów społeczno-politycznych w Polsce w latach 2005–2017*, Olsztyn 2018.
- Bounaoui S., *Polski Ład dla wsi. Jarosław Kaczyński zapowiada nowy program*, rmf24.pl, <https://www.rmf24.pl>, 11.07.2021 (20.01.2022).
- Broda-Wysocki P., *Paradygmat analiz ubóstwa i wykluczenia społecznego*, „Przegląd Europejski”, 2021, vol. 2021, no 2, s. 11–19. DOI: 10.31338/1641-2478pe.2.21.1.
- Bronisław Komorowski: *to jest nasz złoty wiek*, wp.pl, <https://www.wp.pl/>, 1.06.2014 (10.01.2022).
- Corning A.F., *Assessing perceived social inequity: A relative deprivation framework*, “Journal of Personality and Social Psychology”, 2000, no. 78 (3), DOI: 10.1037//0022-3514.78.3.463.
- Cześniak M., Mišta R., *Zamożność, wpływy, poważanie – społecznie cenione dobra oczami polskich wyborców*, „Studia Socjologiczne”, 2021, nr 3(242), DOI: 10.24425/sts.2021.138475.
- Drozdowski R., *Co się dzieje? Między utopią populizmu a poszukiwaniem nowej umowy społecznej*, „Ruch Prawniczy, Ekonomiczny i Socjologiczny” 2017, R. LXXIX, z. 2.
- Dudała R., *System polityczny współczesnych Włoch. Dynamika zmian*, Kielce 2019.
- Eatwell R., Goodwin M., *Narodowy populizm. Zamach na liberalną demokrację*, Katowice 2020.
- Feather N.T., *Analyzing relative deprivation in relation to deservingness, entitlement and resentment*, “Social Justice Research”, 2015, vol. 28, no. 1, DOI: 10.1007/s11211-015-0235-9.
- Gromada A., *Czemu służy program rodzina 500 plus? Analiza celów polityki publicznej i polityki partyjnej*, „Ruch Prawniczy, Ekonomiczny i Socjologiczny”, 2018, R. LXXX, z. 3.

- Gurney J.N., Tierney K.J., *Relative deprivation and social movements: A critical look at twenty years of theory and research*, "The Sociological Quarterly", 1982, vol. 23, issue 1, DOI: 10.1111/j.1533-8525.1982.tb02218.x.
- Inglehart R.F., Norris P., *Trump, Brexit, and the Rise of Populism: Economic Have-Nots and Cultural Backlash*. "Harvard Kennedy School Faculty Research Working Papers", 2016, August, RWP16-026.
- Jarosz M., *Wygrani i przegrani polskiej transformacji*, Warszawa 2005.
- Kaczyński zapowiada „nowy ład”. „Niedługo przedstawimy nasze plany”, Polsat News, <https://www.polsatnews.pl/>, 28.01.2021 (15.01.2022).
- Kasprowicz D., *Populistyczna radykalna prawica jako obszar badawczy*, Kraków 2017.
- Komorowski: to jest nasz złoty wiek, onet.pl, <https://onet.pl/>, 1.06.2014 (10.01.2022).
- Korolczuk E., *Populizm, nierówności i uwiad obywatelstwa socjalnego*, Concilium Civitas, <http://conciliumcivitas.pl> (12.11.2021).
- Krastew I., Holmes S., *Światło, które zgasło. Jak Zachód zawiódł swoich wyznawców*, Warszawa 2020.
- Lipiński A., *Podejścia jakościowe w badaniach nad populizmem: analiza ideologii, teoria dyskursu i podejście dyskursywno-historyczne* [w:] *Badania nad dyskursem populistycznym: wybrane podejścia*, red. A. Stępińska, A. Lipiński, Poznań 2020.
- Marciniak E., Godlewski T., *Jakościowy portret elektoratu zmiany w wyborach parlamentarnych 2015 roku. Podobieństwa i różnice*, „e-Politikon”, 2016, nr XVII.
- Marek T., *Koncepcja relatywnej deprywacji jako uzasadnienie rewolucji społecznych i zachowań przestępczych*, „Przegląd Prawniczy, Ekonomiczny i Społeczny”, 2014, nr 3.
- Markowski R., *Plurality support for democratic decay: the 2019 Polish parliamentary election*, "West European Politics" 2020, vol. 43, issue 7, DOI: 10.1080/01402382.2020.1720171.
- Mateusz Morawiecki: Prezentacja programu #PolskiŁad, YouTube, <https://www.youtube.com>, 15.05.2021 (20.12.2022).
- Morawiecki: Polski Ład to spójna wizja nowoczesnego i sprawiedliwego państwa, businessinsider.com, <https://businessinsider.com.pl>, 14.01.2022 (20.01.2022).
- Mounk Y., *Lud kontra demokracja. Dlaczego nasza wolność jest w niebezpieczeństwie i jak ją ocalić*, Warszawa 2019.
- Nowina-Konopka M., *Program Rodzina 500 plus w kontekście rozważań nad populizmem rozumianym jako strategia polityczna* [w:] *Populizm jako narzędzie marketingu politycznego*, red. M. Nowina-Konopka, K. Glinka, R. Miernik, Kielce 2017.
- Nowoczesna. Solidarna. Bezpieczna Polska. Program wyborczy Prawa i Sprawiedliwości, Warszawa 2011.
- Obacz P., *Monizm polityczny jako wyraz populizmu. Rozważania teoretyczne na przykładzie dokumentów ideologiczno-programowych Prawa i Sprawiedliwości, Solidarnej Polski i Polski Razem* [w:] *Autorytamy populizm w XXI wieku. Krytyczna rekonstrukcja*, red. F. Pierzchalski, B. Rydliński, Warszawa 2017.
- Polski model państwa dobrobytu. Program Prawa i Sprawiedliwości*, Warszawa 2019.
- Posern-Zielińska M., *Źródła relatywnej deprywacji a geneza shakeryzmu*, „Etnografia Polska”, 1975, t. XIX, nr 2.
- Premier Morawiecki promuje Polski Ład. „To bilet do życia na poziomie Zachodu”, rmf24.pl, <https://www.rmf24.pl>, 10.07.2021 (10.01.2022).
- Przyłęcki P., *Populizm w polskiej polityce. Analiza dyskursu politycznego*, Warszawa 2012.
- Rak J., *Between Relative Deprivation and Gratification: A Study in the Gals for Gals' Sense of Reproductive Security*, „Przegląd Politologiczny”, 2020, nr 4, DOI 10.14746/pp.2020.25.4.7.

- Sandel M., *Tyrania merytokracji*, Warszawa 2020.
- Sanecka-Tyczyńska J., *Państwo obywatelskie i wspólnota polityczna. Studium o myśli politycznej Prawa i Sprawiedliwości*, Lublin 2011.
- Sawulski J., *Pokolenie '89. Młodzi o polskiej transformacji*, Warszawa 2019.
- Sen A., *Nierówności. Dalsze rozważania*, Kraków 2000.
- Stach Ł., *Środkowoeuropejscy populiści trzymają się mocno? Populizm w Czechach, na Słowacji i Węgrzech*, „Krakowskie Studia Międzynarodowe”, 2011, vol. VIII, nr 4.
- Stanley B., *A New Populist Divide? Correspondences of Supply and Demand in the 2015 Polish Parliamentary Elections*, “East European Politics and Societies and Cultures”, 2019, vol. 33, nr 1, DOI: 10.1177/0888325418783056.
- Sygnaly Dnia 31 marca 2017 roku, rozmowa z premier Beatą Szydło*, Polskie Radio, <https://www.polskieradio.pl>, 31.03.2017 (15.01.2022).
- Szczerbiak A., *An anti-establishment backlash that shook up the party system? The October 2015 Polish parliamentary election*, “European Politics and Society”, 2017, vol. 18, issue 4, DOI: 10.1080/23745118.2016.1256027.
- Szułdrzyński M., *Media społecznościowe kontra liberalna demokracja, jaką znamy [w:] Znaczenie nowych technologii dla jakości systemu politycznego. Ujęcie politologiczne, prawne i socjologiczne*, red. M. Bernaczyk, T. Gąsior, J. Misiuna, M. Serowaniec, Toruń 2020.
- Szydło: 500 plus jest przełomem kopernikańskim polskiej polityki prorodzinnej*, Dziennik.pl, <https://dziennik.pl>, 23.02.2019 (15.01.2022).
- Webber C., *Revaluating relative deprivation theory*, “Theoretical Criminology”, 2007, vol. 11, issue 1, DOI: 10.1177/1362480607072737.
- Zdrowie. Praca. Rodzina. Program wyborczy Prawa i Sprawiedliwości*, Warszawa 2014.
- Zybertowicz A., Gurtowski M., Sojak R., *Państwo Platformy. Bilans zamknięcia*, Warszawa 2015.

**Subjective deprivation as a determinant of the activities of Law and Justice.
The case of the Polish Deal program**

Abstract

The aim of the article is to define the meaning of subjective deprivation within the political communication of Law and Justice. The analysis is a case study and concerns the Polish Deal reform program. The article is based on a qualitative approach in research on populism (the subject of the analysis are the statements of PiS leaders). The research problem concerns the question: is there any content that qualifies for the space defined by the category of subjective deprivation in the arguments for the Polish Order? The study shows that the arguments for the Polish Order referred to subjective deprivation in terms of both the improvement of the standard of living in the economic dimension as well as the position in society. PiS leaders announced actions to eliminate the differences between the standard of living in large cities and suburbs, and between Polish and Western society. The category that constituted an important element of the argument was the middle class, the extension and support of which was announced

Keywords: relative deprivation, populism, Law and Justice, populist supply, populist demand